

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БОБИЛЬ Володимир Володимирович

УДК 316.344.23./24

ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ В УМОВАХ
СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

08.01.01. – економічна теорія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата економічних наук

Дніпропетровськ –2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Дніпропетровському національному університеті залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна Міністерства транспорту України.

Науковий керівник - доктор економічних наук, професор
Покотилів Анатолій Антонович,
Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В.
Лазаряна,
завідувач кафедри економічної теорії.

Офіційні опоненти - доктор економічних наук, професор
Батура Олександр Васильович,
Дніпропетровська державна медична академія,
завідувач кафедри гуманітарних та соціально -
економічних дисциплін

кандидат економічних наук, доцент
Шумський Володимир Михайлович,
Дніпропетровський державний фінансово -
економічний інститут, доцент кафедри фінансів.

Провідна установа - Донецький національний університет Міністерства освіти і
науки України, кафедра економічної теорії.

Захист відбудеться “ 28 ” березня 2003 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.804.01 Дніпропетровського державного аграрного університету за адресою: 49600, м. Дніпропетровськ, вул. Ворошилова, 25, ауд. 342.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Дніпропетровського державного аграрного університету за адресою: 49600, м. Дніпропетровськ, вул. Ворошилова, 25.

Автореферат розісланий “ 20 ” лютого 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
Р.М.

Миронова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення сучасного ринкового господарства трансформувало стратифікаційну структуру українського суспільства. Процес трансформації висунув на передній план проблему аналізу механізму утворення нової якості соціально-класової структури суспільства. Це призвело до необхідності виявити та проаналізувати вплив економічних факторів на ринок праці (як одного із основних факторів утворення нових класів за професійною ознакою) та на рівень заробітної плати (як головного показника розподілу класів за рівнем доходів).

Поглиблення економіко-соціального розшарування населення вимагає в першу чергу звернути увагу на економічні фактори, що дестабілізують стратифікаційні відносини, а також на застосування державних інструментів регулювання соціально-класових процесів. Необхідно знайти певну модель суспільного устрою, яка сприяла б підвищенню соціального статусу більшої частини громадян України.

Проблема впливу економічних факторів на соціально-класову структуру суспільства завжди перебувала в центрі уваги видатних теоретиків та практиків економічної думки. Підмурком цього напрямку дослідження є роботи К. Маркса, М. Вебера, Е. Райта, Р. Дарендорфа, К. Девіса, У. Мура, Г. Ленські та інших.

Аналізу соціально-класових відносин були присвячені роботи радянських вчених 60-80 рр., а саме: Н. Аїтова, А. Здравомислова, О. Іванова, С. Кугеля, Г. Осипова, М. Руткевича, Ф. Філіпова, В. Шубкіна, В. Отрути й інших.

Подальше теоретичне дослідження соціально-класової стратифікації можна поділити на два етапи: “перебудови” (кінець 80-х – початок 90-х рр.) і сучасний. У рамках етапу “перебудови” були зроблені спроби проаналізувати систему соціально-класової стратифікації СРСР – її основні принципи і критерії, а також виділити головні соціальні прошарки суспільства того періоду. Помітний внесок у розробку цих проблем був зроблений Т. Заславською, В. Ільїним, В. Радаєвим, Р. Ривкіною, Е. Стариковим, Н. Тихоною, А. Циганковим, О. Шкарятяном й іншими.

Сучасний етап досліджень пов'язаний з визначенням динаміки змін у системі соціально-класової стратифікації в умовах становлення сучасного ринкового господарства України. Різні аспекти цієї проблеми відображені в працях українських вчених А. Арсеєнка, В. Бережи, Е. Головахи, Н. Диденка, І. Жилиєва, В. Коломийчука, О. Куценко, Е. Либанової, С.

Макеєва, В. Мандибури, Б. Нагорного, В. Пилипенка, В. Піддубного, А. Покотилова, М. Поповича, А. Ручки, В. Черноволенка, Е. Якуби та інших.

Разом з тим, не всі аспекти цієї проблеми достатньо досліджені, а деякі й досі залишаються дискусійними. У вітчизняній економічній науці практично відсутній системний підхід до проблеми реформування виробничо-майнових відносин і визначення кінцевої мети цього процесу, недооцінюється важливість створення міцної економіко-правової бази для появи “середнього класу”, мало уваги приділяється розгляду та аналізу причин негативних тенденцій у сфері оплати праці, майже немає наукових розробок з питань підвищення якості життя населення в трансформаційній економіці.

Ці обставини визначили вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність та практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведені у межах держбюджетної наукової тематики економічного факультету Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна і скоординовані із темою науково-дослідної роботи кафедри економічної теорії та економіки сільського господарства Дніпропетровського державного аграрного університету “Проблеми теорії та практики трансформаційної економіки України” (номер державної реєстрації 0100U000841).

Мета і завдання дослідження. Основна мета роботи полягає в тому, щоб проаналізувати роль і визначити ступінь впливу економічних факторів на формування соціально-класової структури суспільства в умовах становлення сучасного ринкового господарства.

Відповідно до даної мети в роботі ставляться такі завдання:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи, які були розроблені класиками економічної думки і сучасними дослідниками соціальної стратифікації, у тому числі:
 - теорії соціальної нерівності К. Маркса і М. Вебера;
 - теорії соціальної стратифікації, в основу яких покладені економічні детермінанти, запропоновані сучасними західними, російськими та вітчизняними дослідниками.
2. Дати характеристику процесу трансформації виробничо-майнових відносин та розглянути його вплив на соціально-класову структуру суспільства.
3. Розкрити на базі аналізу процесу формування сучасного ринку праці і заробітної плати механізм утворення нової якості класової структури суспільства.
4. З'ясувати ступінь впливу і роль сучасної держави в управлінні стратифікаційними процесами.
5. Визначити певні риси соціально-класової стратифікації сучасного українського суспільства.

Предмет, об'єкт та методологія дослідження. *Предметом дослідження є економічні фактори, під впливом яких відбувається трансформація соціально-класової стратифікації.*

Об'єктом дослідження є процес формування нової якості соціально-класової структури українського суспільства в умовах становлення сучасного ринкового господарства.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дослідження є базові положення економічної теорії, соціальної стратифікації та наукові напрацювання вітчизняних та іноземних дослідників з проблеми трансформації соціально-класової структури сучасного суспільства.

У процесі виконання роботи проводилися дослідження як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях пізнання. Методологічною основою до вивчення соціальної стратифікації є діалектичний метод, а також марксистський, веберіанський, функціональний і еволюційний підходи. Для досягнення поставленої мети в роботі використовувались як загальноприйняті, так і специфічні методи дослідження. Серед них - абстрактно-теоретичний (теоретичні узагальнення і формулювання висновків); сходження від конкретного до абстрактного (теоретичний аналіз різних елементів і аспектів стратифікаційних відносин); логічний та системний аналіз (формулювання комплексної концепції соціально-класових відносин і визначення їх трансформаційного характеру в умовах становлення сучасного ринкового господарства); графічний (при візуальному розгляді специфіки розвитку соціально-класової стратифікації сучасного суспільства); класифікація (відокремлення класів за допомогою економічної детермінанти та визначення їх ролі у суспільстві); статистико-економічний (аналіз сучасної соціально-класової структури українського суспільства).

Наукова новизна одержаних результатів. Нові важливі наукові рішення проведених дисертантом досліджень полягають у наступному.

Вперше:

- дана оцінка стану стратифікаційних процесів на макрорівні та розглянута специфіка розвитку соціально-класових відносин сучасного суспільства України;
- комплексно обгрунтований механізм утворення нової якості соціально-класової структури суспільства та визначені його чинники;
- системно досліджені економічні передумови, які не сприяють розвитку середнього класу, а також ведуть до деструктуризації значної частини суспільства України.

Доповнено:

- оцінку впливу трансформації виробничо-майнових відносин на соціально-класову структуру суспільства в умовах становлення сучасного ринкового господарства;
- зміст понять “клас” та “страта” у системі соціально-класових відносин.

Удосконалено:

- методологічні підходи до виявлення критеріїв та категорій відокремлення соціальних класів;

- характеристика соціально-класової структури сучасного суспільства України.

Знайшли подальший розвиток:

- обґрунтування ролі, місця та функції ринку праці як одного з головних економічних показників існуючої соціальної стратифікації при розгляді системи соціально-класових відносин;

- дослідження причин негативних тенденцій у сфері оплати праці, що перешкоджають відтворенню трудових ресурсів;

- конкретні пропозиції щодо сучасних державних інструментів впливу на стратифікаційні процеси та намічені шляхи їх впровадження в економіко-соціальне життя суспільства.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в наданні конкретних пропозицій щодо соціальної політики держави та стабілізації стратифікаційних процесів. Результати проведеної роботи можуть також бути використані для подальших теоретичних досліджень соціально-класових процесів українського суспільства.

Висновки і рекомендації дослідження можуть бути корисними для працівників органів державної влади України, що розробляють і втілюють у життя політику соціальних перетворень, зокрема Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, місцевих органів виконавчої влади.

Основні теоретичні положення і висновки дисертаційної роботи запроваджені у навчальному процесі Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна при викладанні курсів: “Економічна теорія”, “Мікроекономіка”, “Макроекономіка”, “Історія економічних вчень” (довідка № 03/156 – 21/3 від 11.02.2003 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійного наукового дослідження. Одноосібно опубліковані наукові праці містять положення, висновки і пропозиції, які сформульовані особисто здобувачем наукового ступеня.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної роботи доповідались і обговорювались на міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми розвитку економіки агропромислового комплексу: соціально-економічні та правові аспекти” (м. Запоріжжя, 2000 р.); на міжнародній конференції “Проблеми трансформації економіки України” (м. Дніпропетровськ, 2000 р.); на першій міжнародній науковій конференції “Проблеми економіки транспорту в умовах реструктуризації” (м. Дніпропетровськ, 2001 р.); на другій міжнародній науковій конференції “Проблеми економіки транспорту” (м. Дніпропетровськ, 2002 р.); на наукових конференціях професорсько-викладацького складу економічного факультету Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту (2000-2002 рр.).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковані у 9-и наукових працях (всі у фахових виданнях). Загальний обсяг авторського опублікованого тексту складає 2,1 обл. вид. аркушів.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел. Вона викладена на 184 сторінках комп'ютерного тексту, містить 38 таблиць і 10 рисунків. Список використаних джерел включає 228 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі “СТАНОВЛЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧО-МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ЯК ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ” представлений аналіз основних теоретичних підходів до дослідження економічних факторів соціально-класової стратифікації, розглядається еволюція виробничо-майнових відносин у трансформаційний період, а також аналізується специфіка розвитку соціально-класової стратифікації сучасного українського суспільства.

К. Маркс визначав соціальні класи в залежності від їхнього відношення до засобів виробництва. У суспільстві ХІХ ст. він виділяв два основні класи – буржуазію, що володіє засобами виробництва, і пролетаріат, змушений продавати свою робочу силу. Оскільки робітники виробляли додатковий продукт, а розпоряджалися цим додатковим продуктом власники засобів виробництва, то характер відносин між протилежними класами К. Маркс розглядав як антагоністичний, а спосіб розв'язання соціальних конфліктів бачив у соціалістичній революції.

Основні принципи марксистського підходу в дослідженні економічних факторів соціально-класової структури суспільства зводяться до наступного: базис суспільства створюють виробничі відносини, що визначаються рівнем і характером розвитку продуктивних сил; ядро виробничих відносин створюють відносини власності на засоби виробництва (вони і служать основним критерієм виділення класів); оскільки власність розподілена вкрай нерівномірно (вагома частина виробників відчужена від неї), то класові відносини – суть відносини експлуатації; економічна боротьба основних класів – головний двигун суспільного розвитку і прогресу.

У середині 70-х років нео-марксист Е. Райт, аналізуючи причини експлуатації в соціальних відносинах виробництва, висунув три взаємозалежні показники: 1) експлуаторські відносини, що виникли через контроль над грошовим капіталом; 2) експлуаторські відносини як наслідок контролю над фізичним капіталом; 3) експлуаторські відносини влади (впливу), тобто контроль над якістю і дисципліною усередині трудового процесу.

Аналіз причин експлуатації призводить Е. Райта до висновку про роль чотирьох типів економічних ресурсів, нерівність у володінні і контролі над якими детермінує різні типи

експлуатації. Це – ресурси трудових сил, ресурси капіталу, організаційні ресурси, ресурси умінь і кваліфікації.

Запропонована класичним марксизмом класова модель капіталістичного суспільства, що заснована на економічних факторах, була вперше переосмислена в роботах М. Вебера, який підкреслював, що соціальна структура того чи іншого суспільства складається не з двох протилежних класів, а з їхніх численних прошарків.

М. Вебер розмежував дві одиниці стратифікаційного аналізу – клас і статусна група. Згідно з М. Вебером, класи стратифіковані відповідно до відносин виробництва і розподілу, а статусні групи - відповідно до принципів споживання товарів і послуг.

По М. Веберу, базовим регулятором класових відносин є власність – її наявність чи відсутність. Він стверджував, що власники – це “позитивно привілейований клас”. На іншому полюсі – “негативно привілейований клас”, до якого входять ті, хто не має ні власності, ні кваліфікації, яку можна запропонувати на ринку праці (люмпен-пролетаріат).

Розвиваючи веберовське вчення про класи, Р. Дарендорф створює власну концепцію на основі критеріїв влади, авторитету і конфліктних груп.

Найбільш істотними змінами, які впливають на класову структуру суспільства, Р. Дарендорф вважає, по-перше, зміни в структурі капіталу (виділення поряд з функцією володіння функцій контролю і розпорядження) і, по-друге, зміни в структурі праці (диференціація робітників на неоднорідні соціальні групи). Клас буржуазії поділяється на три соціальні типи: 1) капіталісти, що самостійно керують підприємством; 2) спадкоємці капіталу; 3) керівники вищого рівня.

При цьому власність Р. Дарендорф зводить до рангу однієї з форм реалізації влади. Відзначається зниження цієї форми у вигляді масової корпоратизації власності і переходу контролюючих функцій у руки менеджерів.

Наприкінці 50-х на початку 60-х рр. серед американських вчених була популярна концепція функціонального підходу до дослідження соціальної й економічної нерівності К. Девіса й У. Мура. Під економічними факторами соціально-класової стратифікації вони розуміли нерівномірний розподіл матеріальних благ і суспільного престижу. Цей нерівномірний розподіл визначається функціональною важливістю займаної позиції. Для того, щоб найбільш значимі позиції обіймали найбільш талановиті й обдаровані люди, суспільство має у своєму розпорядженні певні види нагород і заохочень, а також засоби їхнього розподілу. Будь-яке суспільство, незалежно від його економічного розвитку, повинно диференціювати людей як по шкалі престижу, так і по шкалі володіння економічними ресурсами, і підтримувати на цій основі систему соціальної нерівності.

Г. Ленські в розробленому ним еволюційному підході стверджує, що рівень соціальної нерівності залежить від ступеня економічного розвитку того чи іншого суспільства. Так, в індустріально просунутих суспільствах загальний рівень нерівності значно нижче, ніж, наприклад,

в аграрних суспільствах. Він використовує цю ідею для того, щоб показати, що суспільства стратифіковані багато в чому прямо пропорційно тому, скільки суспільного багатства вони мають.

На його думку, головним фактором, що вплинув на скорочення нерівності в розвинутих капіталістичних суспільствах, стала промислова революція. Технологічні досягнення зробили можливим виробництво величезного додаткового продукту, і економічна еліта прийшла до висновку, що краще одержувати меншу частку набагато більшого "пирога", чим наполягати на присвоєнні собі його цілком і ризикувати втратою досягнутих переваг. У результаті стало можливим значне зростання рівня життя всіх членів індустріально розвинених суспільств.

Разом з тим, поряд із різким скороченням нерівності усередині індустріально просунутих країн відбувається зростання нерівності серед різних суспільств у світовій системі. Опанування нових технологій збільшило бар'єри між суспільствами, що розрізняються за рівнем економічного розвитку і, на думку Г. Ленські, економічні наслідки тенденцій, що намітилися, будуть підсилюватися в майбутньому.

Вищевказані теоретичні дослідження є базою для визначення впливу виробничо-майнових відносин на соціально-класові процеси суспільства. Як відомо, у попередній час в нашому суспільстві, ці відносини були підставою для певних експлуаторських стосунків: 1) вилучення всього додаткового і частини необхідного продукту через непомірно низькі ціни на виробничу продукцію; 2) необґрунтована нерівномірність територіального і відомчого розподілу економічних ресурсів; 3) злочинні способи отримання нетрудових доходів за рахунок громадян чи держави; 4) надання привілеїв працівникам у силу їхнього професійно-посадового статусу (наприклад, оплата праці працюючих в оборонній промисловості була вище, ніж в інших галузях народного господарства).

У науковій літературі стверджується, що існування привілеїв у минулому було обумовлено корпоративним характером нашого суспільства. При цьому під поняттям "корпорація" дослідники розуміють ієрархічно створену організацію, яка захищає економічні інтереси власних членів. Усередині кожної корпорації існували три класи: 1) керуючий клас, який мав владу і привілеї; 2) клас повноправних виконавців, що не мав влади, але одержував певні пільги; 3) клас непривілейованих виконавців, який не мав влади та не одержував пільг.

В умовах становлення сучасного ринкового господарства державна корпоративна структура трансформується в об'єктивно невизначену корпоративну структуру. Реальними господарями трансформаційної економіки України стають корпорації, здатні регулювати виробництво, ринок у локальних масштабах і створювати монопольні об'єднання. Експлуатація працівника, реально відчуженого від засобів виробництва, але здатного приносити доход, у трансформаційний період відбивається у таких показниках: 1) невідповідність вартості праці і заробітної плати; 2) надмірно

високий рівень оподаткування; 3) необґрунтовано нерівномірний розподіл економічних ресурсів між галузями народного господарства (сільське господарство та промисловість); 4) затримка з виплатою заробітної плати, пенсій, соціальних виплат; 5) недостатність державного регулювання ринку праці, що призводить до залежності найманого робітника від “диктату” роботодавця.

Крім вищевказаних експлуаторських відносин, однією з основних причин соціальної напруги в Україні став характер проведених приватизаційних процесів, а саме, суперечливість законності присвоєння певними соціальними групами прав на володіння колишньою державною власністю.

Процес становлення сучасних виробничо-майнових відносин спровокував криміналізацію і маргіналізацію більшої частини українського суспільства.

Можна відзначити, що капіталізація господарства в Україні зараз нагадує шляхи і методи первісного нагромадження капіталу, що свого часу мали місце в країнах Західної Європи і були описані К. Марксом.

В економіці України відбулося широкомасштабне відмивання тіньових капіталів через канали приватизації, акціонування, придбання власності. Відбулося безпрецедентне загострення кримінальної ситуації, що стало можливим внаслідок низки причин при проведенні реформ. Уряд, узявши курс на розвиток приватного підприємництва, не розробив превентивних заходів для стримування економічної злочинності.

Крім того, капіталізація економіки відбилася в зміні соціально-класової структури суспільства, поділі трудових ресурсів між формальними і неформальними (тіньовим) секторами. У неформальному секторі представлені всі соціальні групи економічно активного населення: наймані робітники державних і приватних підприємств, службовці, студенти, домогосподарки і пенсіонери. Неформальний сектор виявив здатність поглинати багатьох з тих, хто був “виштовхнутий” з офіційного. Але, якщо працівник не задіяний в офіційному чи неофіційному секторах, то він неминуче залучається у процес маргіналізації.

Українські маргінали складаються з абсолютно різних за своїм походженням, віком й утворенням груп населення. Це – безробітні, пенсіонери, що одержують пенсію нижче прожиткового мінімуму, злиденні тощо. Загальною рисою, що їх поєднує, є відсутність матеріальних чи духовних благ, що виводить їх за “межу” сучасного суспільства.

Економічна трансформація є причиною деструктуризації основної частини суспільства (переходу однієї соціальної групи в іншу). Однак якщо цей перехід затягується на десятиліття, то формуються стабільно-“проміжні” групи, що, виробивши за тривалий час певну шкалу цінностей і низку економічних правил взаємодії, займають свою нішу серед інших класів.

В умовах становлення сучасного ринкового господарства в Україні відбувається складний

процес соціального переміщення людей, ще не “відкинутих” суспільством, однак уже втративших придбані до цього соціальні й економічні позиції. На початкових стадіях соціально-економічної деградації вони ще зберігають ту систему цінностей, що склалася в них у минулому, однак поступово в процесі маргіналізації вони неминуче починають створювати нову, соціально відокремлену систему цінностей, якій притаманна ворожість до існуючих соціальних інститутів, антагоністичні форми соціальної нетерпимості, прихильність до спрощених і радикальних політичних рішень.

Посилення маргіналізації призводить до того, що властива цьому прошарку система цінностей перестає бути винятково локальною, груповою і починає поширюватися на соціальні класи суспільства.

У другому розділі дисертації “МЕХАНІЗМ УТВОРЕННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА” розглядаються складові елементи соціально-класового механізму суспільства, а саме: ринок праці (як основний фактор утворення нових класів за професійною ознакою); заробітна плата (як головний показник розподілу класів за рівнем доходів); сучасні економічні процеси, що не сприяють розвитку середнього класу і призводять до деструктуризації суспільства; економічні, правові, адміністративні, інституціональні і соціально-психологічні інструменти впливу держави на стратифікаційні процеси.

У минулому працівникові гарантувалося те робоче місце, на яке він колись потрапив. Разом з тим існували обмеження у виборі місця й умов реалізації можливостей людини, мобільність робочої сили була низькою. За цих умов соціально-класова структура суспільства залишалася стабільною, піддаючись лише незначним змінам.

Зі становленням різних форм власності стало можливим займатись індивідуальною трудовою діяльністю, брати участь у бізнесі, з'явилася можливість проявити свої трудові здібності не тільки у державному, але і в недержавному секторах економіки.

Зараз конкретне робоче місце вже нікому не гарантується. Масове вивільнення і перерозподіл робочої сили між секторами економіки, формування і мобілізація резервних кадрів за допомогою системи ринкових механізмів і розвитку інфраструктури ринку праці визначають процеси зміни соціально-класової структури суспільства.

Формування української моделі сучасного ринку праці відбувається під впливом двох груп факторів. Першу групу утворюють фактори доперебудовного періоду. До них відносять: високу монополізацію української економіки, тверде державне регулювання заробітної плати зі слабкою її диференціацією в залежності від результатів праці, низьку територіальну мобільність.

До другої групи відносяться фактори, що виникли в результаті проведення радикальних економічних реформ і розпаду СРСР, що призвели до втрати низки досягнутих у минулому

завоювань по гарантованому забезпеченню зайнятості і регулюванню соціально-трудова відносин. Це відбилося в ослабленні державних гарантій одержання оплачуваної роботи і збереження робочого місця, системи захисту інтересів трудящих через профспілки (особливо в приватному секторі), згортанні системи підготовки, перенавчання і підвищення кваліфікації працівників на підприємствах.

На сучасному етапі розвитку ринкової системи України опановуються ті види економічної діяльності, що перебувають не в сфері високих технологій, а в сфері розподілу, товарно-грошових і фінансових відносин. Ці види ринкової діяльності виникли в 90-ті роки і поступово залучають усе більшу кількість працівників. Саме на цих сферах економіки концентрують свою увагу західні фірми, що надають досить високі заробітки і вимагають від робітників високої кваліфікації і напруженості праці.

Як і раніше, незатребуваними на ринку праці залишаються вчителі, лікарі, інженери-виробничники і молоді фахівці. Залишається досить високим попит на некваліфіковану робочу силу.

Поява нового виду виробничої діяльності, а отже і нової професії є основним моментом у формуванні нового соціального класу. У процесі формування нового класу його представники здобувають специфічні економічні потреби та засоби їх задоволення, а також певні риси поза виробничої діяльності, виробляють свої норми, цінності. По мірі виникнення нових професій відбувається деяка трансформація вже сформованих класів. Представники нового класу – підприємці, менеджери, маркетологи, фінансові фахівці – стають діючими чинниками соціально-класової структури суспільства.

Крім ринку праці, одним із найважливіших економічних показників, що характеризує стратифікаційні відношення, є заробітна плата.

Особливістю заробітної плати в Україні є те, що вона не забезпечує повною мірою відновлення робочої сили людини (його здатності до праці), що й сприяє маргіналізації більшої частини суспільства, оскільки: рівень мінімальної заробітної плати не перевищує прожитковий мінімум, а її виплата здійснюється іноді із затримками.

Аналіз рівня заробітної плати як істотного елемента моделі суспільства дозволяє розглянути суть стратифікаційних процесів. З цієї точки зору на конкретному економічному етапі українське суспільство можна розподілити на дві нерівнозначні соціальні групи: до першої відносяться соціальні суб'єкти, у яких місячні грошові витрати (основу яких складає заробітна плата) перевищують прожитковий рівень, а друга формується за рахунок людей, місячні грошові витрати яких нижче рівня малозабезпеченості. У 2001 році при середньомісячному прожитковому рівні 311 грн. кількість людей першої групи склала 12,2%, а другої - 87,8% від загального числа опитуваних.

На думку економістів, модернізація структури заробітної плати у реальному житті відображається у сімох основних групах: 1) заробітна плата, яка виплачується в офіційному порядку у вигляді винагороди за фактично виконану роботу і фактично відпрацьований час; 2) неофіційна заробітна плата – винагорода за фактично виконану роботу і відпрацьований час з неофіційних, скритих від оподаткування джерел; 3) офіційна додаткова заробітна плата – винагорода за роботу понад установлені норми, особливі умови праці, включаючи надбавки, гарантовані і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії за виконання виробничих завдань і функцій; 4) тіньова додаткова заробітна плата – винагорода у відсотковому чи фіксованому вигляді з тіньового прибутку за конкретні результати діяльності працівника, передбачена при прийомі на роботу; 5) заохочувальні і компенсаційні виплати, установлені колективними договорами в офіційному порядку (наприклад, винагорода за підсумками роботи за рік); 6) заохочувальні і компенсаційні виплати з нелегальних джерел; 7) легалізована заробітна плата у вигляді дивідендів і відсотків по депозитних рахунках.

Вартість робочої сили в Україні значно нижча, ніж у Західній Європі, США, Японії, у країнах Центральної і Східної Європи й у країнах ближнього зарубіжжя. Наприклад, середня вартість робочої сили за одну робочу годину в 2002 році складала: у Німеччині – 27 доларів USA, Японії і США – 16,4 доларів, Франції – 15,5 доларів, Південній Кореї – 7,5 доларів, Румунії і Болгарії – 83 центів, Беларусії – 58,5 центів, Російській Федерації – 68 центів, Казахстані – 76 центів, а в Україні – 38 центів.

Сучасний низький рівень заробітної плати не мотивує зростання продуктивності праці, подальший розвиток виробництва, зростання кваліфікації працівників. Організація Об'єднаних Націй позначила заробітну плату, що менше 3 доларів за годину, фактором руйнування трудового потенціалу економіки.

Поряд з падінням рівня реальної заробітної плати в сучасній Україні зростає процес її диференціації. При цьому, глибока диференціація оплати праці спостерігається як на макрорівні (між галузями економіки), так і на мікрорівні (усередині підприємств).

Основними напрямками соціальної політики держави в сфері оплати праці, що сприяли б позитивному розвитку стратифікаційних процесів у бік поліпшення добробуту населення в цілому, є:

- забезпечення росту реальної заробітної плати працівників за результатами їхньої роботи, кваліфікацією і професіоналізмом для того, щоб оплата праці стала головним джерелом грошових доходів населення;
- підвищення рівня державних гарантій оплати праці з метою виведення працюючих громадян з числа бідного населення;

- досягнення такого рівня заробітної плати найманих робітників, що дозволив би забезпечити стійкий платоспроможний попит населення й економічні стимули для розвитку виробництва, а також активізувати особисту участь працівників у своєму соціальному забезпеченні і страхуванні, які стали б надійним джерелом інвестицій на шляху соціального розвитку.

Проведений аналіз ринку праці та заробітної плати дозволяє зробити висновок, що сучасна економічна ситуація в Україні веде до дестабілізації соціально-класових відносин та не сприяє подальшому розвитку середнього класу.

Покращення економічних показників, яке відмічалось у 2001 р., – реальний валовий внутрішній продукт України збільшився на 9% у порівнянні з 2000 р., темп приросту промислового виробництва склав 14,2%, рівень інфляції у порівнянні з попередніми роками був рекордно низьким – 6,1% (у 1997 р. – 10,1%, у 1998 р. – 20,0%, 1999 р. – 19,2%, у 2000 р. – 25,8%) – майже не вплинуло на покращення соціального добробуту громадян України. Опитування 10,9 тисяч громадян у віці від 18 років у всіх регіонах України, проведене Українським центром економічних і політичних досліджень ім. А. Разумкова в 2001 році, показало, що значна частина українців (57,5%) вважають ситуацію в країні “важкою”, ще 19,2% населення називають її “катастрофічною”. Тоді як економічне становище в Україні назвали “гарним” тільки 2% респондентів. Найближчим часом, на думку 18,8% респондентів, ситуація в Україні “скоріше трохи погіршиться”, а 13,7% прогнозували, що вона “значно погіршиться”.

Дійсно у 2002 році у порівнянні з 2001 роком економічна ситуація погіршилася. Темп росту реального валового внутрішнього продукту зменшився до 4,1 %, темп зростання промислового виробництва - майже в два рази (7%). За рівнем економічної незалежності Україна зайняла 133 місце серед 156 країн світу, а за індексом перспективної конкурентоспроможності, що оцінює перспективи економічного росту на 5-8 років, – 77-е місце з 80-ти країн. Міжнародне рейтингове агентство Standard&Poor's змінило прогноз рейтингу України зі “стабільного” на “негативний”.

Індекс споживчого настрою в 2002 році у порівнянні з 2001 роком зменшився на 6,5 пунктів і досяг рівня 88,8 (можливі значення індексу – від 0 до 200). Крім того, індекс економічних очікувань українців знизився на 6 пунктів, індекс поточного становища – 7,3.

Крім того, як свідчать результати соціологічного опитування, проведеного в 2002 році фондом “Демократичні ініціативи”, громадяни України “незадоволені” роботою керівників країни при рішенні проблем безробіття (оцінку “незадовільно” поставили 84% учасників опитування), корупції в центральних органах влади - 82%, охорони здоров'я - 78%, поліпшення матеріального стану громадян - 77%. Згідно з даними опитування, у 2002 році погіршилися особиста безпека (52% опитаних) і захист від свавілля чиновників (49%). Серед цілей, які стоять перед Україною і є найважливішими, 54,7% опитаних назвали подолання економічної кризи. Другою за важливістю

проблемою, що потребує нагального рішення, як вважають опитані, є боротьба зі злочинністю і корупцією (36,5%).

Слід відзначити, що економічна ситуація в країні сприяє деструктуризації українського суспільства, яка відслідковується у таких процесах:

- перехід від кваліфікованої праці до некваліфікованої. Наприклад, кількість фахівців, що виконують науково-технічну роботу, склала в 2001 році 113,3 тис. чоловік, що на 7,5 тис. менше ніж у 2000 році. Більше 50 тис. випускників вузів не мають можливості працевлаштуватися, значна частина фахівців із вищою освітою вимушена працювати не за фахом. Це 70% осіб у сфері фізичних, математичних і технічних наук, 46% – біологічних, агрономічних і медичних наук, 76% – технічних фахівців у галузі прикладних наук і техніки;
- втрата роботи і постійного місця проживання (бомжизм). У 2002 році було зареєстровано 28 321 осіб, що займаються бродяжництвом (серед них 19 435 мають спеціальність); високий рівень дитячої безпритульності. У 2002 році офіційна кількість дітей-безпритульних досягла 10 тисяч;
- високий рівень злочинності. У 2001 році було зареєстровано 530 714 карних злочинів, що на 31% більше ніж у 2000 році, зростання цивільних злочинів в 2001 р. у порівнянні з 2000 р. склало 18%, господарських – 25%, адміністративних – 172%;
- перекладання своїх боргів на наступне покоління. У 2002 році державний борг склав 13 983 976 тис. доларів USA, що на 2 160 790 тис. доларів USA більше ніж у 2001 році.

У зв'язку з вищесказаним необхідно проаналізувати вплив держави на сучасні економічні процеси та визначити її роль у зміні соціально-класової структури.

Суспільство сучасного ринкового типу не може виникнути стихійно, само по собі: його формування, функціонування і коректування можливі лише за допомогою державного регулюючого впливу. Держава виступає як арбітр у міжкласових відносинах, за допомогою законодавства встановлює економічні “правила гри”, через податкову політику регулює рівень отриманих доходів, через контроль за умовами наймання і звільнення стимулює перетворення в структурі зайнятості.

Держава використовує такі інструменти регулювання стратифікаційних процесів:

- економічні (бюджетна, грошово-кредитна і цінова політика; система оподаткування; контроль за рівнем інфляції і рівнем інвестиційної активності та ін.);
- адміністративні (контроль над монопольними ринками; державне замовлення; регламентація діяльності підприємств та ін.);
- правові (законодавство з проблем зайнятості і соціальної захищеності; законодавство, яке регламентує економічну діяльність та ін.);

- інституціональні (формування різних фондів; фінансування інститутів, рад; міжнародна інтеграція; формування альтернативних форм власності та ін.);
- соціально-психологічні (встановлення мінімально-припустимого рівня добробуту і соціального захисту населення; індексація доходів громадян; сприяння зайнятості; рівень розвитку соціального партнерства; рівень розвитку системи освіти; збереження традицій і формування громадської думки та ін.).

Зрозуміло, що для зменшення гостроти соціальної напруги в суспільстві необхідно ефективно використовувати всі державні інструменти регулювання стратифікаційних процесів.

Основними напрямками соціально-економічної політики повинна стати розробка програми запобігання бідності, програми компенсації знецінених внесків громадян, програма поетапної зміни системи діючих пільг адресною допомогою малозабезпеченим категоріям населення, удосконалення механізму надання субсидій на оплату житла, комунальних послуг тощо.

Необхідно відпрацювати механізм поступового наближення розміру гарантованого мінімального сукупного доходу до величини прожиткового мінімуму, розробити заходи поетапної оптимізації співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою з урахуванням тривалості виробничого стажу і величини заробітної плати, сприяти реалізації інноваційного потенціалу населення, здатного забезпечити пережиття кризи та післякризового етапу, створити максимально сприятливі умови для розв'язання соціально-економічних проблем на рівні органів державного та місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження проблем і тенденцій розвитку соціальної нерівності в сучасному українському суспільстві повинно в значній мірі спиратися на аналіз існуючої економічної ситуації. Відокремлення класів необхідно проводити з урахуванням певної економіко-соціальної детермінанти, яка складається з таких чинників: відношення до засобів виробництва, до розподілу суспільного багатства, наявність власності, ступень економічної незалежності та певні економіко-соціальні інтереси.

2. Становлення ринкових виробничо-майнових відносин змінило форму корпоративного ладу суспільства. Попередній період (коли уся власність належала державі) можна охарактеризувати як державний корпоративний лад. Економічна трансформація з приватизацією державної власності і нагромадженням капіталу призвела до формування об'єктивно невизначеної корпоративної системи, що зберегла реальне відчуження працівників від засобів виробництва (при цьому трансформувалася характер експлуататорських відносин).

3. Марксистський підхід до класів як великих соціальних груп, що відрізняються одна від одної за своїм місцем та роллю в системі суспільного виробництва, є найбільш зручним для макросистемного аналізу соціально-класової структури суспільства. Застосовуючи цей підхід, автор приходять до висновку, що в сучасному українському суспільстві відбувається процес становлення п'яти основних класів: 1) клас крупних власників засобів виробництва та фінансових ресурсів; 2) клас державних управлінців; 3) середній клас; 4) клас привілейованих найманих робітників приватного і державного секторів економіки, що де-факто мають власність, отримують середні або низькі доходи; 5) клас непривілейованих найманих робітників з середніми або низькими доходами, які не мають власності чи мають її формально.

4. Соціально-класову структуру сучасного українського суспільства не можна вважати сформованою остаточно. Сам процес трансформації соціально-класових відносин характеризується нестабільністю та суперечливістю. Так, інтенсивність розвитку одних соціальних класів сполучається з повільним становленням інших (наприклад, середнього класу), зростання внутрішньої напруженості, антагонізм – з процесом формування певних соціально-класових відносин, за яких починають враховуватися права й економічні інтереси кожного класу.

5. Кожен з п'яти класів відіграє свою роль у суспільстві. Основна функція крупних власників засобів виробництва та фінансових ресурсів – акумуляція і відтворення капіталу; державних управлінців – участь в управлінні соціально-економічним життям суспільства; середнього класу – вплив на різноманітні сфери громадського життя у якості основного інвестора, носія демократизації суспільства, гаранта політичних та економічних свобод; непривілейованих та привілейованих найманих робітників – виробництво матеріальних благ та надання певних послуг.

6. Розвиток соціально-класової структури українського суспільства відбувається під впливом двох процесів: тенізації та маргіналізації. Ці два фактори набули великих розмірів і є реальною загрозою для соціальної стабільності всього суспільства.

7. Ринок праці є економічним індикатором соціального розвитку суспільства. Поява нового роду професій на основі змінившихся виробничо-майнових відносин сигналізує про утворення нового соціального класу. Придбання конкретним індивідом професії є одним з основних елементів включення його в систему економічних, а отже і класових відносин.

8. В умовах становлення сучасного ринкового господарства заробітна плата перестала повною мірою виконувати свої економічні функції: відтворюючу (тому що не забезпечує для більшості працюючих і їхніх родин нормального відтворення робочої сили), розподільну (оскільки не сприяє соціальній справедливості при розподілі доходів), стимулюючу (тому що практично не залежить від кінцевих результатів праці, а особливо від якості роботи). Заробітна плата для

переважної частини населення перестає бути основним джерелом доходу і, тим більше, джерелом інвестування в “людський капітал”.

9. Найбільш сприятливою перспективою для розвитку системи соціальної стратифікації сучасного українського суспільства є формування стабільного середнього класу. При цьому різниця в основних показниках рівня життя людей не повинна бути значною і основні розходження між індивідами повинні лежати в сфері культури і вільного вибору життєвого стилю. Такий шлях розвитку дозволить вчасно виявляти і регулювати соціальні конфлікти, що виникають на ґрунті розходження інтересів між представниками різноманітних соціальних груп, призведе до створення суспільства, у якому більшості населення будуть гарантовані їхні законні права, створені умови для задоволення потреб і реалізації їхніх інтересів.

10. Посилення ринкової орієнтації і ринкових тенденцій у сфері економіки повинно відбуватися на тлі аналогічного посилення ролі держави в соціальній сфері. Держава повинна контролювати стратифікаційні процеси сучасного суспільства за допомогою ефективного використання економічних, адміністративних, правових, інституціональних і соціально-психологічних інструментів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Бобиль В.В. Тіньова економіка – одна з перешкод інтеграції України у світове господарство // Проблеми трансформації економіки України: Збірник наукових праць. Випуск 2. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000.- С. 111-115.

2. Бобыль В.В. Экономическая трансформация АПК и ее влияние на формирование социально-классовой структуры в современных условиях // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 55. - Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000.- С. 87 – 93.

3. Бобыль В.В. Рынок труда – показатель формирования тенденций социально-классовой стратификации современного общества // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 92.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001.- С. 3 – 7.

4. Бобыль В.В. Заработная плата – существенный элемент многофакторной модели стратификации современного общества // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 94.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001.- С. 13– 17.

5. Бобыль В.В. Государственное влияние на стратификационные процессы современного общества // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 110.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001.- С. 113 – 117.

6. Бобыль В.В. Экономические факторы процесса деклассирования // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 112.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001.- С. 46 –50.

7. Бобыль В.В. Воздействие экономики транспортной системы на изменение социальной структуры общества в условиях формирования современного рынка // Вісник ХНУ, № 512, 2001.- С. 59 – 61.

8. Бобыль В.В. Влияние производственно-имущественных отношений на социально-классовую структуру общества в условиях становления современного рыночного хозяйства Украины // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 124.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002.- С. 155 – 160.

9. Бобыль В.В. Правовое регулирование стратификационными процессами в условиях современной Украины // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 125.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002.- С. 30 – 34.

АНОТАЦІЯ

Бобыль В.В. Економічні фактори соціально-класової стратифікації в умовах становлення сучасного ринкового господарства в Україні. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за фахом 08.01.01 - економічна теорія. – Дніпропетровський державний аграрний університет, Дніпропетровськ, 2003.

Дисертація присвячена проблемі впливу економічних факторів на соціальну структуру сучасного українського суспільства. У ній робиться спроба довести й обґрунтувати положення про те, що трансформація виробничо-майнових відношень, що відбувається в країні, призвела до формування і становлення нової класової структури суспільства.

На основі статистичних даних і наукових досліджень доводиться, що українське суспільство перебуває під впливом двох головних процесів: тенізації та маргіналізації.

Розглядаються складові елементи соціально-класового механізму суспільства, а саме: ринок праці (як одного із основних факторів утворення нових класів за професійною ознакою); заробітна плата (як головного показника розподілу класів за рівнем доходів); сучасні економічні процеси, що не сприяють розвитку середнього класу і призводять до деструктуризації суспільства; економічні, правові, адміністративні, інституціональні і соціально-психологічні інструменти впливу держави на стратифікаційні процеси.

Пропонуються заходи щодо підвищення соціального статусу більшої частки громадян України до рівня представників середнього класу.

Ключові слова: клас, соціально-класова структура, стратифікація, ринок праці, заробітна плата, деструктуризація суспільства.

АННОТАЦІЯ

Бобыль В.В. Экономические факторы социально-классовой стратификации в условиях становления современного рыночного хозяйства Украины. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.01 – экономическая теория. - Днепропетровский государственный аграрный университет, Днепропетровск, 2003.

Диссертация посвящена проблеме влияния экономических факторов на социально-классовую структуру современного украинского общества. Определено основное содержание социально-классовых отношений на макроуровне, а также дополнено содержательное разграничение категорий “класс” и “страта” в системе социально-классовых отношений.

Обосновано положение о том, что трансформация производственно-имущественных отношений, происходящая в Украине, привела к изменению социально-классовой структуры общества и формированию пяти классов, которые различаются отношением к средствам производства, участием в распределении общественного богатства, наличием собственности, степенью экономической независимости и свойственными каждому классу экономико-социальными интересами.

В работе анализируются экономические причины, дестабилизирующие стратификационные процессы современного общества Украины и замедляющие развитие среднего класса.

На основе статистических данных и научных исследований доказывается, что развитие украинского общества происходит под влиянием двух основных процессов: тенизации и маргинализации.

В диссертации исследуются составляющие элементы социально-классового механизма общества, а именно: рынок труда (как основной фактор образования новых классов по профессиональному признаку), заработная плата (как главный показатель разделения классов по уровню получаемых доходов), а также экономические, правовые, административные, институциональные и социально-психологические инструменты влияния государства на социально-классовые процессы, происходящие в обществе.

Доказывается, что на современном этапе развития рыночной системы Украины преобладают те виды экономической деятельности, которые находятся не в сфере высоких технологий, а в сфере распределения, товарно-денежных и финансовых отношений. При этом на

рынке труда достаточно высокий спрос продолжает оставаться на работников низкой квалификации.

В работе на основе анализа уровня заработной платы в Украине делается вывод о том, что она способствует маргинализационным процессам, происходящим в обществе, поскольку современный размер минимальной заработной платы не превышает прожиточного минимума. В связи с этим в современном обществе Украины можно выделить две неравномерные социальные группы: к первой относятся социальные субъекты, чья заработная плата превышает прожиточный уровень, а другая формируется за счет людей, месячные доходы которых ниже уровня малообеспеченности.

В исследовании анализируется возрастающий процесс дифференциации заработной платы как на макроуровне (между отраслями экономики), так и на микроуровне (в середине предприятия).

Доказывается, что сложившаяся в Украине экономическая ситуация содействует деструктуризации украинского общества, которая выражается в следующих процессах: переход от квалифицированного труда к неквалифицированному; потеря работы и постоянного места проживания (бомжизм); высокий уровень преступности; перекладывание своих долгов на следующее поколение.

На базе анализа трансформационных социально-экономических процессов, происходящих в стране, обоснована необходимость активного государственного участия в управлении социально-классовыми процессами. Для достижения этой цели могут быть использованы следующие инструменты: экономический, административный, правовой, институциональный и социально-психологический.

Ключевые слова: класс, социально-классовая структура, стратификация, рынок труда, заработная плата, деструктуризация общества.

ANNOTATION

Bobyl V.V. Economic factors of social - class stratification in the making a modern market economy of Ukrain.- the Manuscript.

Dissertation on receiving a scientific candidate`s degree of economic sciences on a speciality 08.01.01 - economic theory.- Dnepropetrovsk state agrarian university, Dnepropetrovsk, 2003.

The thesis is devoted to economic factor`s problem on social structure of modern Ukrainian society. There is making an attempt to prove and to ground a rule about that the transformation relations of productual-property, which are happening in Ukraine, has resulted to forming and formation a new class structure of society.

On the basis of statistical data and scientific researches are informing that the Ukrainian society is under the influence of two main processes: the tenithation and the marganalithation.

Component elements social - class mechanism society, namely are considered to namely: a labour market (as one of the major factor of formation new classes on professional indication); wages (as major index distribution classes on level of income); the modern economic processes, which one do not promote to formation of middle class and result in destruction of society; economic, legal, administrative, institution and social - psychological methods of state`s influens on stratification processes.

The measures on increase of the social status of a most part of the citizens of Ukraine up to a level of representatives of middle class are offered.

Key words: class, social - class structure, stratification, labour market, wages, destruction society.